

УДК 37.013.42

**ҚОЛАЙСЫЗ ОТБАСЫЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК
ЖЕТІМДІКТІҢ АЛДЫН АЛУ**

Жаксыбаева Ботагоз Фархатқызы

botagoz_vko93@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Әлеуметтану кафедрасының магистранты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – А.К.Уашева

Ұзақ уақыт бойы жетімдерге әртүрлі себептерге байланысты ата-анасынан айырылған балалар тобы кірді. Алайда, XX-XXI ғасырларда әлемнің көптеген елдерінде қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық және моральдық процестер әлеуметтік жетімдіктің әлеуметтік

құбылыс ретінде пайда болуына әкелді, бұл қоғамда биологиялық ата-анасы бар балалардың қатысуымен көрінді, бірақ қандай да бір себептермен олар бала тәрбиесіне қатыспайды және баласын күтіп-бақпайды. Әлеуметтік жетімдік біздің заманымыздың өзекті мәселесі болып табылады, сонымен қатар ол «жасырын жетімдер» деп аталатын категорияны бөліп көрсетеді, оған қолайсыз отбасыларда тұратын және жағдайы мемлекеттен жасырынған балалар жататын және олар ұзақ уақыт бойы көмек алмайтын балалар жатады. Сондықтан да, қолайсыз отбасылармен алдын алу жұмыстары әлеуметтік жетімдіктің алдын алудың басым бағыты болып табылады. Бұл жұмыс отбасымен жұмыс істеу бойынша әр түрлі органдар мен мекемелердің ведомствоаралық өзара іс-қимылында, оның ішінде әртүрлі ұйымдардың әлеуметтік-саяси қызметтері да неғұрлым тиімді құрылатын болады.

Әлеуметтік жетімдік – ата-ана құқығынан айыру, ата-аналардың әрекетке қабілетсіздігі, хабар-ошарсыз кеткен деп танылған және т. б. салдарынан ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың қоғамда болуына байланысты әлеуметтік құбылыс. Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар санының өсуімен қатар, соңғы уақытта әлеуметтік жетімдік көлемінің артуы және оның жаңа сипаттамаларының пайда болуы кең тараған құбылыс болды. Отбасының өмір сүру жағдайының нашарлауына, оның адамгершілік ұстанымдарының құлдырауына және балаларға қарым-қатынасының өзгеруіне, тіпті олардың отбасыларынан толық ығыстырылуына дейін байланысты «жасырын» әлеуметтік жетімдік байқалады, соның салдарынан балалар мен жасөспірімдердің үлкен санының коорғансыздығы өсуде. Әлеуметтік жетімдіктің қолайсыз факторлары арасында Л. М. Шипицина, біріншіден, ажырасу санының өсуін атап өтеді. Ажырасу салдарынан көптеген балалар ата-анасының біреуінсіз, әдетте, әкесіз қалады. Екіншіден, толық емес отбасылар санының артуы, бұл ретте отбасылық қарым-қатынастың тарылуы, құрдастарымен қарым-қатынаста қиындықтар невротикалық симптомдарға әкеледі. Үшіншіден, бұл отбасының материалдық қиындықтары, ата-аналардың жұмыссыздығы [1].

Әлеуметтік жетімдік отбасылық қолайсыздық салдары болып табылады. «Қолайсыз отбасы», «отбасылық қолайсыздық» терминдері бұрыннан үйреншікті болып, біздің тілімізге берік кірді. Біз бұрыннан ойланбаймыз, ал бұл не? Қандай отбасын қолайсыз деп атауға болады? Бала үшін қолайсыз отбасы – бұл бейәлеуметтік отбасының синонимі емес. Ресми тұрғыдан жаман ештеңе айта алмайтын көптеген отбасылар бар, бірақ бұл бала үшін бұл отбасы дұрыс емес. Әртүрлі отбасылар, әртүрлі балалар бар, «отбасылық қолайсыздық» ұғымын тек «отбасы-бала» қатынастар жүйесінде қарастыруға болады, өйткені көп жағдайда бұл анықтама осы қолайсыздықтан зардап шеккен белгілі бір балаға байланысты туындайды.

Қолайсыз отбасылар – бұл әлеуметтік мәртебесі төмен отбасылар, қандай да бір өмір сүру саласынан немесе бірнеше бір мезгілде өздеріне жүктелген функцияларды орындай алмайтын отбасылар, олардың бейімделу қабілеті айтарлықтай төмендеген, мұндай отбасында баланы отбасылық тәрбиелеу процесі үлкен қиындықтармен, баяу, нәтижелі түрде өтеді. Отбасының әл-ауқаты мен қолайсыздығы оның балаларға әсер етуі, балаға қарым-қатынас стилі болуы мүмкін. Кейде, тіпті сыртқы жағынан қолайлы отбасылар (материалдық қамтамасыз етілген, жақсы тұрғын үй жағдайы бар, жоғары әлеуметтік мәртебесі бар, ата-аналардың білімі мен мәдениеті деңгейі), егер оларда тұлғааралық отбасылық қатынастардағы елеулі бұзушылықтар байқалса, шын мәнінде, қолайсыз болып табылады, өйткені бұл бұзушылықтар, әдетте, балаларды әлеуметтендіру процесінде жеке тұлғаның бұзылуына әкеп соқтырады.

Отбасылық қолайсыздық тудыратын себептер әртүрлі, олар өзара байланысты және өзара тәуелді, олардың арасында әртүрлі деңгейлі себеп-салдарлық байланыстар бар. Себебі:

- микроәлеуметтік сипаттағы себептер, яғни отбасына және оның тәрбиелік әлеуетіне тікелей әсер ететін әлеуметтік-экономикалық саладағы дағдарыс құбылыстары;

- отбасы ішіндегі қарым-қатынастармен және отбасындағы балаларды тәрбиелеумен байланысты психологиялық-педагогикалық сипаттағы себептер;

- медициналық-психологиялық сипаттағы себептер (физикалық немесе психикалық ауру ата-аналар, балалардағы тұқым қуалаушылық, отбасында мүмкіндігі шектеулі балалардың болуы) [2].

Балаға оның жеке тұлғасының толық және үйлесімді дамуы үшін отбасылық ортада, бақыт, махаббат және түсінушілік жағдайында өсуі қажет. Отбасы балаға қорғаныс сезімін, үлкендерге құрмет пен сенім, ынтымақтастық, өзара қолдау, қамқорлық пен жауапкершілік сезімін береді. Отбасылық өмір тәжірибесінен айырылған немесе тек отбасының жайсыздығы тәжірибесі бар бала тұлғалық, жеке және әлеуметтік тұрғыдан да өзгеріске ұшырайды. Ғылыми-зерттеу тәжірибесін өту барысында мектептерде жүргізілетін әлеуметтік жетімдік пен отбасының бұзылуының алдын-алу жөніндегі әлеуметтік-психологиялық қызметтің жұмысын ұйымдастырудың тиімділігіне тоқталғым келеді.

Әлеуметтік-психологиялық қолдауды әлеуметтік педагог мен психолог қолайсыз отбасыларға (ата-аналар мен балалар) қатысты және қажетті әлеуметтік-психологиялық көмек алуға, ұсынымдар мен ақпараттар беруге, дамуға көмек көрсетуге ұйымдастырылған көмекпен айналысады. Отбасына дағдарысты өз бетінше жеңуге мүмкіндік беретін әлеуметтік және жеке дағдылар бар.

1-кесте Отбасына дағдарысты өз бетінше жеңуге мүмкіндік беретін әлеуметтік және жеке дағдылар

Әлеуметтік жұмыс бағыттары	Педагог-психолог жұмысының бағыттары
диагностикалық (отбасылардың сипаттамаларын және микроортамен әсер ету дәрежесін зерттеу)	психологиялық-педагогикалық диагностика (отбасындағы даму, мінез-құлық және өзара әрекеттесудегі проблемалардың себептерін анықтау үшін баланың жеке басының жеке ерекшеліктерін психологиялық-педагогикалық зерттеу)
болжам (отбасының диагнозын ескере отырып, тәрбие жағдайын модельдеу)	түзету және дамытушылық (психологиялық қызмет көрсету немесе тиісті мамандарға жолдау арқылы баланың түзету-дамытушылық қолдауына жағдай жасау)
ұйымдастырушылық және коммуникативті (ата-аналарға психологиялық-педагогикалық білім беру, қарым-қатынасты ұйымдастыру)	психологиялық-педагогикалық кеңес беру (балаға және оның ата-анасына дамудың, әлеуметтенудің, оқудағы қиындықтардың, қарым-қатынастардың өзекті мәселелерін шешуге көмектесу)
Профилактикалық және алдын-алу (девиантты мінез-құлықты болдырмау)	психопрофилактика және білім беру (ата-ананың психологиялық-педагогикалық құзіреттілігін (психологиялық мәдениетін) дамыту)
адам құқығы (құқықтарды, бостандықтарды, әлеуметтік кепілдіктерді қорғауда отбасыларға қолдау көрсету)	
әлеуметтік (тұрмысы төмен отбасыларға материалдық көмек көрсету)	
әлеуметтік-психологиялық (жедел психологиялық көмек көрсету)	
Ұйымдастырушылық (отбасылық-мәдени, бос уақытты, спорттық-сауықтыру шараларын, техникалық және көркемдік шығармашылықты қамтамасыз ету)	

Педагог-психологтың қолайсыз отбасымен жұмысы келесі кезеңдерден тұрады. Педагог-психологтың әлеуметтік бас тартудың алдын-алу жөніндегі жұмысы әр отбасы үшін іс-әрекеттің мақсаттары мен міндеттерін жеке анықтау болып табылады.

Отбасымен жұмысты бастағанда, жұмыс формаларын анықтау қажет:

- баланы диагностикалау, әңгімелесу, бақылау;
- ата-аналармен әңгімелесу және кеңес беру;
- ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты диагностикалау.

Психологтың балалармен және ата-аналармен жұмыс жасау әдістері, типтері және формаларына тоқталатын болсақ, ол келесілерден тұрады [3]:

1. балалар мен ата-аналарға кеңес беру;
2. диагностика (диагностика әдістері ата-аналардың сұранысы және отбасы проблемалары негізінде таңдалады);
3. балалармен түзету және дамыту;
4. ата-ана-бала жұбымен жұмыс;
5. ата-аналармен, балалармен және екі ата-аналармен топтық (жаттығу) жұмыс;
6. ата-аналармен тәрбие жұмысы;
7. отбасын психологиялық-педагогикалық қолдау.

Сондай-ақ, соңғы жылдары отбасымен жұмыс жасаудың жеке формасынан басқа, топтық жұмыстың әр түрлі формалары (тренингтер, топтық кеңес беру, ата-аналарға психологиялық түзету семинары) жиі қолданылуда. Ата-аналармен топтық жұмысты ата-аналар жиналысында ұйымдастыруға болады, мұнда психолог әртүрлі жас кезеңдеріндегі балалардың психикалық дамуының ерекшеліктері, ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынастың ерекшелігі және т.б. тақырыптар туралы ақпараттандырумен қатар, нақты жағдайларды талқылауды ұйымдастырады, бейнелер мен ата-аналарға ұсыныстар ұсынады. сөйлеу, кішігірім рөлдік ойындар, тренингтер өткізеді.

Ата-аналар жиналысы:

- тәрбие берудің психологиялық ерекшеліктерін түсіну;
- ата-аналарды бірлескен жоспарлауға шақыру;
- сынып пен мектептің мақсатын анықтау;
- отбасындағы жағымды өзгерістерге мүмкіндік беру;
- ата-аналарды сыныптағы және мектептегі іс-шараларға белсенді қатысуға тарту.

Қолайсыз отбасын қолдау жөніндегі жұмысы 4 сатылы көп деңгейлі отбасын қолдау негізінде жүзеге асырылады [4]. Мұндай технология отбасы мүшелері мен әлеуметтік тәрбиеші арасында сенімді қарым-қатынас орнату, маманның белсенді араласуы және жанұяға әр түрлі көмек көрсету арқылы қиын жағдайларда отбасын қолдаудың философиясына негізделген. Әлеуметтік тәрбиешінің белсенділігінің біртіндеп төмендеуіне және одан отбасының өздері, балалары үшін жауапкершілік отбасына ауысуы туындайтын проблемаларды шешу.

1-саты – отбасын қарқынды қолдау. Отбасылық өмірдегі төтенше жағдайларды тезірек еңсеру мақсатында отбасылық өмірге белсенді араласуын қамтамасыз етеді. Маман күнделікті қарқынды жұмыс жүргізеді, отбасына жиі барады, әртүрлі отбасылық мәселелерді тез шешеді, көбінесе оларды шешуге жауапкершілік алады және көмек жүйесін жүйеге біртіндеп отбасы мүшелерін қосады, жеті ресурстарды анықтап, оның әлеуетін дамытады.

2-саты – отбасына қолдау көрсету. Бұл кезеңде әлеуметтік педагог өзінің отбасылық істерге араласуын біртіндеп төмендетеді, маман отбасы мүшелерін өздерінің бастамалары мен тәуелсіздіктерін дамыта және көрсете алатын әртүрлі іс-шараларға қатысуға шақырады, яғни, отбасын тиімсіз және теріс қадамдардан қорғайтын, белгілі бір жағдайларда ең оңтайлы іс-әрекеттерді ұсынатын және талқылайтын жағдайды қолдайды. Кез-келген жағдайда отбасы мүшелері өздерінің дағдыларын дамытып, тәуелсіз болу қабілетін дамыта алатын, біртіндеп тәуелсіз әрекеттер шеңберін кеңейте алатын және ойлауды, түсінуді, талдауды, болжауды, таңдау жасауды үйренетін етіп қолдау қажет.

3-саты – отбасына тепе-тең қолдау. Егер отбасында жағдай тұрақтанса және оған үнемі қолдау қажет болмаса, онда отбасы қолдаудың осы деңгейіне көшеді. Бұл кезеңдегі басты міндет - отбасылық өмір тұрақтылығының нәтижелерін бекіту. Әлеуметтік тәрбиеші отбасы мүшелерімен сенімді қарым-қатынасты жалғастыруда. Ол отбасының жағдайы мен жағдайын, отбасы мүшелерінің қарым-қатынасын бақылайды, отбасындағы оқиғаларды қадағалайды.

4-саты – сұрау бойынша көмек көрсету. Егер отбасы қиын өмірлік жағдайды толығымен шешсе және отбасы мүшелері өмірлік жағдайды өз бетінше шешуге, отбасындағы жағымды өзгерістерді көре білсе және оларға қолдау көрсетуге дағдыланған болса, отбасы осы кезеңге көшеді. Бұл кезеңде отбасымен жұмысты аяқтауға дайындық жұмыстары жүргізілуде. Әлеуметтік тәрбиеші отбасын қолдау үшін белсенді қадамдар жасамайды, тек отбасының өтініші бойынша көмек көрсетіп, белгілі бір мәселені шешуге өз бетінше қарауды ұсынады. Егер отбасы әлеуметтік педагогқа аз және аз жүгінсе, онда әлеуметтік қолдауды біртіндеп аяқтауға болады.

Ұйымдастыру және ынтымақтастық формасы ретінде тұрақты жиналыс тиімді болады, егер: отбасы мен имидждің бірлескен іс-әрекеттерінің маңыздылығы мен қажеттілігіне сену мекеме; отбасының жағымды өзгерістерге қабілетті екендігіне сену; балалардың және ата-аналардың қызығушылықтары мен жас ерекшеліктерін ескеру; ата-аналары мен балаларының қателіктері мен кемшіліктерін айтпау, оларды бірлесіп зерттеу; ата-ана мен баланың жеке басын талқыламау және айыптамау; өмірлік тәжірибеге сүйену; ата-аналар; белсенді жиналыс өткізу: жағдайды талдау, психологиялық семинар, зерттеу, проблемаларды шешу, пікірталас, ата-аналар мен оқушылардың шағын сауалнамалары және т.б.

Қызметтің жұмысы командалық қағидаға негізделгені маңызды; жалпы жетістік барлық мамандардың қатысуымен анықталады және жағдайды дұрыс бағалауға және жоспардың келісілген орындалуына байланысты.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Дети в трудной жизненной ситуации: профилактика неблагополучия [Электронный ресурс]. — URL: <http://www.fond-detyam.ru/pechatnyeizdaniya/10227/> (2015).
2. Шульга Т.И. Работа с неблагополучной семьей: учебное пособие. – М.: Дрофа, 2005.
3. Хамбалова А. Ф. Социальное сиротство как социально-педагогическая проблема // Теория и практика образования в современном мире: материалы VI Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2014 г.). — СПб.: Заневская площадь, 2014. — С. 379-381.
4. Цыбикова Л. Р. Новые подходы профилактики семейного неблагополучия в деятельности ГБУСО «Курумканский центр социальной помощи семье и детям» [Электронный ресурс]. — URL: <http://minsoc-buryatia.ru/press/head/> (2015).